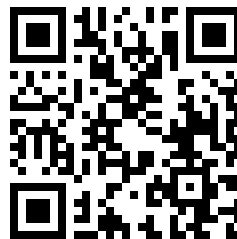

DOI 10.37491/UNZ.71.2
УДК 340.15 (477) «18/19»

Надія СТЕНЬГАЧ¹

РОЛЬ ПРАВА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII СТ.СТ.)

Серед регулятивно-комунікаційних механізмів ствердження влади в Українській козацькій державі є провідною схильність до правового вирішення суспільно-політичних питань — причому як в середовищі еліти, так і в стосунках між елітою та підвладними стратами.

У контексті судочинства слід виділити схильність до забезпечення змагальності у судовому процесі між позивачем та відповідачем, створення відповідачу умов для захисту, спрямування роботи суду не лише на покарання, але й на відновлення справедливості, безпристрасність, колективність суддівства. Усе це означало неприйняття російських правових норм, де узаконювалося «право сильного».

Орієнтація на безпристрасний правовий процес екстраполювалися на прояви як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного життя. Насамперед, це фіксується у визнанні нелегітимними політичних акцій, проведених при опорі на воєнно-силовий тиск, примус.

У внутрішньополітичному аспекті підкреслимо тенденцію до конституційних методів регулювання суспільного життя. Так, державні інституції цілеспрямовано виробляли правові норми

¹ кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри теорії держави і права,
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
nadiya.stengach@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-7011-4263>.

щодо тих сфер суспільної активності, де традиція була вже неспроможна їх регулювати.

У політико-культурному житті старшинської еліти ми також спостерігаємо чітко визначену схильність до юридичної регламентації відносин між учасниками політичного процесу. Сформовані у її межах погляди заперечували свавілля як метод вирішення суспільно-правових проблем. Проте слід зазначити, що в межах тогочасної судово-правової практики подібні уявлення практично не знаходили реалізації.

Інституційні механізми прийняття державних рішень здійснили еволюцію від Генеральної Ради, через Раду старшин до створення представницької установи українського суспільства — Сейму. В еволюції механізмів заміщення посад прослідковується чітка тенденція на витіснення інституту виборності та заміщення його родинними зв'язками і взаєминами клієнтелі у межах старшинського стану. Проте тенденції виборності в козацькому стані протрималися на нижчих сходинах адміністративної ієрархії до кінця існування Української козацької держави. Так сталося завдяки тому, що політична еліта Гетьманщини протистояла спробам втручання російської сторони в заміщення урядових посад у Лівобережній Україні, а також через протиборотство старшинських угруповань за панування над місцевими урядами.

З прийняттям старшиною ідей шляхетської республіки ми спостерігаємо нове посилення інституту виборності.

Старшинська еліта, утверджуючи владу серед представників свого ж соціального стану, схильна була до забезпечення балансу між заохоченням і покаранням. Стосовно ж підпорядкованих верств сильніше проявлялась схильність до застосування покарання і примусу.

Втім, помітна була тенденція до законодавчого регулювання силових методів. Свавілья на політико-культурному рівні ніколи не визнавалося законним. Крім того, для переконування старшинам не обов'язково було вдаватись до насилля: вистачало й тиску громадської думки.

Ключові слова: Українська козацька держава, Генеральна Рада, старшина, козацьке право, виборність, демократизм, змагальний процес.

Теоретичні дослідження політичного життя різних країн вказують на те, що політико-правова культура є якісною характеристикою не лише політичної поведінки індивідів, соціальних груп, але й функціонування політичної системи на інституційному рівні [1, с. 14].

У царині регулювання суспільно-політичного життя традиційно передусім виділяють інституційно-правову сферу. Першочергове звернення уваги на неї є цілком виправданим і щодо нашої розвідки, адже орієнтації на правове регулювання взаємин були складовою того комплексу вимог, які висувалися перед польською стороною козацтвом та православним шляхетством з моменту виникнення суперечностей між цими соціально-

політичними суб'єктами у межах політичної системи Речі Посполитої. Така орієнтація фіксується на початковому етапі Національної революції. Для української політичної еліти вона залишалася актуальною протягом всього часу існування Української козацької держави.

Зовнішньо- та внутрішньополітичні обставини зумовили її розгалуження на відповідні аспекти, які мало чим відрізнялися за своєю політико-культурною сутністю — зорієнтованістю на звільнення суспільно-політичного життя від свавілля.

Отже, у внутрішньополітичному житті провідними регуляторами відносин були право та суд. Як писав 20 листопада 1696 р. Ю. І. Рубець до Я. М. Рубця з приводу давньої суперечки за землю, «... кожний нехай знає своє і правом щититься ...» [2, с. 119].

Насамперед старшини вимагали застосування правових норм до представників власної верстви. На такі орієнтації українського старшинства вказує лист, датований 4–5 травня 1666 р. боярину П. Шереметьєву від мстиславського єпископа Мефодія. Повідомляючи про настрої стосовно гетьмана І. Брюховецького, єпископ стверджував, що «боярина і гетьмана не люблять». Серед причин цього клірик вказував на покарання гетьманом старшин «без розслідування» та висилку до Москви, що теж розглядалося як одна із форм ігнорування українських правових норм і виглядала, за свідченням інформатора, наругою, «страшнішою за смерть» [3, с. 99].

Аналогічні орієнтації щодо ролі суду сформували 17 березня 1674 р. правобережні полковники у статтях договору, за яким вони переходили в підданство царя під регімент І. Самойловича: «... А за злочин би, якщо хто в тому виявиться, судом і доказом військовим карав...» [2, с. 130].

Напередодні виборів Д. Апостола всі справи, пов'язані з відняттям урядів, маєтків, зі смертною карою та публічними покараннями автори анонімної записки про необхідність обмеження гетьманської влади вимагали розглядати винятково через суд. Старшини домагалися того, щоб «гетьманська влада» «нічого сама зі своєї волі не судила, але яка в чому на кого справа позоветься, про те б в Суді Генеральному розглядувано відповідно до прав малоросійських» [4, с. 153].

Природно, що позиції української еліти щодо провідної ролі права й суду у їхньому суспільно-політичному житті знайшли своє відображення в ході кодифікації українського права. Серед норм, які переносилися з Литовського статуту та низки європейських правових збірок до «Прав, за якими судиться малоросійський народ» потрапили й політико-правові норми про недоторканність від арешту, ув'язнення, неможливість позбавлення майна без судового вироку.

На судовий розгляд старшини були зорієнтовані і стосовно тих верств, щодо яких, вони як урядовці могли проявляти свою владу. Це вимагали гарантувати 17 березня 1674 р. уже згадувані нами десять правобережних полковників, що вирішили визнати лівобережного гетьмана: «... Також і з іншим товариством військовим і посполитим нарядом, щоб не з волі своєї, але за судом і правом посполитим чинив» [3, с. 195].

Судовий розгляд бачився засобом вирішення суперечок не лише в межах того чи іншого стану, але і в стосунках еліти з козаками. Так, сотники Чернігівського полку у своєму проханні 1744 року, наполягаючи на відновленні справедливості щодо позбавлених землі козаків, вказували на необхідність саме судового розгляду: «... І належало б було зараз за силою прав повернути відняте, а володільцям веліти судом позивати коли б що мали до козаків претензії ...». І хоча, як визнавали ті ж сотники, суди всілякими способами уникали розгляду козацьких позовів, але ті способи сприймалися ними ж як прояви явного, відвертого порушення законів. Козаки «якщо не гвалтом і боем від позову відігнані, то зволіканням відтручені або неприйняттям чолобитних від позову свого відділені» залишалися [4, с. 82–83]. Фіксування таких фактів неправового вирішення старшинами подібних справ на свою користь вказують якраз, що хай на рівні інобуття, але орієнтації, що вимагали судового розгляду стосовно підпорядкованих станів продовжували жити і навіть знаходили свою актуалізацію у боротьбі старшинських угруповань.

Таку думку підтверджує те, що за сприятливих для себе обставин старшини не намагалися вирішувати справи з козаками силою, а доволі демонстративно вдавалися саме до судового розгляду. Цього не цуралися навіть полковники, наприклад, прилуцький полковник Л. Горленко, що подав скаргу на козака П. Валька за наклеп та захоплення полковникових ґрунтів [5, с. 136].

Судового розгляду українська сторона вимагала й у відносинах українців з російськими урядовцями. Наприклад, для І. Самойловича арешт канівського полковника І. Гурського канівським воеводою кн. М. Волконським виглядав неприйнятним не тільки через політико-культурні орієнтації на суверенітет, що вимагали підпорядкування всіх соціальних суб'єктів у Гетьманщині йому, гетьману, але й тому, що для гетьмана в подібній ситуації було природним апелювати саме до судового розгляду: «... І тримає його в ув'язненні, як злодія, нікуди не випускає і до нього нікого не допускає. І він гетьман про те до нього стольника і воеводи писав багаторазово, щоб його до Батурина прислав; а виявиться яка його вина є, і він гетьман, за військовим правом вчинить: хоча б він смерті був гідний ...» [3, с. 100–101].

Судовий розгляд вважався застосовуваним і стосовно представників еліти, що повели боротьбу проти політичної системи, її найвищих представників: «... Гідний є судової смерті ...» — так відгукувався І. Мазепа щодо повсталого П. Іваненка (Петрика) у листі до візира кримського хана [6, с. 286].

Спорідненою за своєю сутністю з орієнтаціями на судовий розгляд є орієнтація на аргументоване звинувачення. Під її впливом, незважаючи на своє недовірливе ставлення до Л. Полуботка, І. Мазепа 31 грудня 1688 р. повідомляв до Москви: «... Оскільки за цими свідцтвами не довелася на згаданого Леонтія Полуботка в наклепах описана вина, то відпустив його з Батурина до Чернігова без затримання, щоб там жив у домі своєму» [6, с. 291]. Так само в ході Північної війни для того, щоб засудити до покарання за зраду стародубського полковника М. Миклашевського,

суду потрібні були докази, вагоміші, ніж просто факт листування з литовським шляхтичем М. Коцелом. Орієнтація на аргументоване звинувачення ясно прочитується й у справі середини XVIII ст. — справі переяславського полковника С. Сулими та обозного С. Безбородька. Відмовляючись від свого доносу на них, бунчуковий товариш Г. Іваненко з когортою старшин 10 січня 1752 р. вказували на те, що вони «не мають для доведення того, що в тому доносі написали, ніяких документів» [7, с. 216].

Опираючись на норму про винесення судом рішень лише на основі доведеного звинувачення, І. Мазепа сподівався, що за допомогою права і судового розслідування звинувачень, що містилися у дописах на нього, він зможе захистити як себе самого, так і інституцію гетьманства. У листі 13 квітня 1692 р. до Івана та Петра Олексійовичів І. Мазепа просив запровадити судовий механізм розгляду дописів: «... Утвердити нас грамотою, щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас великих государів не приймалися і без правового доказу і слідства («розшуку»), щоб гетьман не був у вірності своїй не соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б у Гетьманщині, в суді, «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені, й тут слідство було чинене» [7, с. 223]. Наслідком судового розгляду мало б бути покарання або гетьмана, або позивача.

Одночасно І. Мазепа пропонував підпорядкувати судовому розгляду й гетьманські рішення щодо покарання старшин, щоб вони «без розслідування і без суду генерального не були карані і в заслання відсилані і з єдиного гніву гетьманського, і з особливої його прикrostі Батьківщини безмовно не були позбавлені». Через кілька фраз він ще раз наголошував, щоб справи розглядалися «не самого одного гетьмана радою, але суду військового генерального розмірковуванням». У будь-якому випадку це призвело б до зміцнення інституту гетьманства [8, с. 419].

Орієнтації на провідну роль права, суду у вирішенні суперечливих питань, що могли виникати між суб'єктами політичного життя, фіксує й література військових канцеляристів. Так, наприклад, С. Величко від імені запорожців звинувачував І. Самойловича та його оточення за те, «що без жодного документа й розшуку, повіривши тільки одним безсовісним наклепникам, і слухати не хоче виводів та оправдань наших, низового війська». П. Симоновський не визнавав справедливим і правовим арешт І. Самойловича: «Нещасний гетьман хотів перед судом виправдатися, проте йому для того і часу не дано і без всякого розслідування звинувачено ...» [7, с. 144].

Більшість з уже наведених нами прикладів засвідчують наявність ще однієї орієнтації — орієнтації на вирок як результат роботи суду: «... І за вироком, який на них впаде ... покарати». Насамперед у документах прослідковується орієнтація на покарання як засіб викорінення потягу до злочинів через страх: «... На страх іншим легковажним і злим людям, щоб таких злих справ чинити не сміли» [8, с. 420].

Проте судовий розгляд ніколи не уявлявся старшинам як дійство, у своїх функціях спрямоване виключно на покарання. На суд орієнтувалися і як на інституцію, до завдань якої мало входити й створення можливос-

тей для звинуваченого виправдатися. Така орієнтація уже була закладена у визнанні самого факту змагальності сторін, які «щитилися» своїми «контroversіями». (Останній термін використовував П. Полуботок у ході кампанії літа 1722 року щодо впорядкування роботи місцевих судів). У відрефлексованому вигляді орієнтації на забезпечення умов для виправдання можемо спостерігати у словах І. Самойловича, котрий, повідомляючи царю про суд над полковником П. Рославцем, двічі вжив зворот «для виправдання» [9, с. 29].

Ще чіткіше орієнтація на створення судом можливостей для виправдання фіксується у думках І. Мазепи про суд як засіб відновлення «справедливості»; про суд, який би, функціонуючи «або в невинності чи очищення, чи у винах про покарання виносив присуд» [7, с. 141]. Пропонуючи здійснення правової реформи, гетьман іншого часу — К. Розумовський вбачав її завдання у «найшвидшому забезпеченні кожному ображеному правосуддя». Як бачимо, у випадках, розділених десятиліттями, акцент робиться не на покаранні, а на забезпеченні справедливості, законності судового розгляду [10, с. 129].

Показовою в цьому контексті є відмова дев'яти учасників, опозиційних намірам російської влади, в справі виборів депутата 1767 року від ніжинського та батуринського шляхетства під екстрактом судового розслідування, проведеного у їхній справі. Свою позицію старшини, насамперед, обґрунтовували тим, що в документі «виключене все те, що тільки до виправдання їхнього за допитами служити могло, а внесені одні резони їх звинувачення» [4, с. 389].

Створення відповідачу умов для виправдання зумовлювало й орієнтацію на визнання його обов'язкової присутності на суді, як формулювалося в універсали від 1 серпня 1728 р., виданому Д. Апостолом, «для доказу». У іншому випадку суд відбутися не міг [5, с. 140].

Звичайно, що такі орієнтації на функціонування суду породжували орієнтації на безпристрасність, об'єктивність суддівства. Як вимагали розіслані 19 серпня 1722 р. в усі полки універсали Генеральної військової канцелярії, очоленої П. Полуботком, «справи судові» і в полках, і в сотнях мали розглядатися «совісно й по істині, як право і сама слушність покаже, без жодної пристрасті й неправости й без накладів, не сприяючи нікому і не зазіхаючи ні на кого». Або, як сформульовано в анонімній записці про необхідність обмеження влади гетьмана, справи мали б розглядатися «чесним судоведенням» («поступком») без суворості і без досади» [4, с. 301].

Така утвердити такі засади судівництва спонукала старшин шукати відповідних гарантій. Одну з них вони вбачали в утвердженні процесуальної норми — «ніхто не може бути суддею у власній справі» Так, Д. Апостол, забороняючи розглядати одну зі справ щодо земельної суперечки до свого повернення з Москви, вказував на те, що позивачем у такій справі є С. Березовський, який «сам при правлінні в Суді Генеральному перебуває» [2, с. 210].

Дана орієнтація знайшла своє відображення і в екстраполяції на відомий випадок російської історії. За твердженням автора «Історії Русів», дипломатично відмовляючись від осуду царевича Олексія, старшини по-

силалися на те, що «судити сина з батьком і своїм Государем вони жодної влади не мають, та й ніхто з громадян у такій важливій справі безстороннім суддею бути не може» [6, с. 306]. І навіть якщо описання цього випадку є виявом уяви автора «Історії Русів», воно виникло завдяки відповідній політико-культурній орієнтації.

Серед політико-правових орієнтацій на суддівство чітко виокремлювалися орієнтації на колективне, а не одноосібне — одним суддею вирішення справ. Ця орієнтація, безперечно, була наслідком тривалої судової практики, за якої в судах сотенних та полкових, поряд з урядом «присиділи» представники громади як козацької, так і міщанської та селянської — «громади того місця, де засідав суд» [11, с. 10]. З часом така орієнтація знайшла своє організаційне оформлення у вимогах П. Полуботка і колегиї Генеральної старшини 1722 р.: «Також і суди б скрізь у полках з усяким належним порядком влаштовані були, щоб не сам і не один суддя, але в присутності й іншої старшини і безурядових, тільки б чесних і розумних осіб, яких спеціально до того призначити належить» [12, с. 102–103].

Щодо Генерального Суду така орієнтація виявилася у судовій реформі К. Розумовського. Нею, безперечно, можна пояснити перетворення гетьманом 1760 р. Генерального Суду у колективний судовий орган з 10-ма засідателями від полків та 2-ма генеральними суддями. Як стверджував І. Черкаський, «цей громадський елемент вилився вже в офіційний інститут асесорів Генерального суду; серед них поруч з бунчуковими товаришами ми бачимо військових товаришів, сотників, отаманів, городових і т.п.» [6, с. 276]. На тлі описаних орієнтацій цілком природною виглядає налаштованість на неприйняття російських правових норм. Причому така орієнтація не обмежувалася підкресленням політичних аспектів стосунків, що склалися між двома елітами. Політична верхівка Гетьманщини не сприймала самих принципів розслідування та судочинства у Московській державі: особистого зізнання, перевіреного чи здобутого катуванням, покарання без доведення, на основі доносу, наклепу, адже у системі аргументування представники української політичної еліти орієнтувалися на речовий доказ, документ, очну ставку. Вони не могли, у зв'язку з цим не засуджувати тогочасне «великоросійське жорстоке і в цілому світі незвичне право, через яке багато невинних часто гине, а саме «доводчику первый кнут» [7, с. 212]. П. Орлик розповідав, що у справі Кочубея та Іскри його вразив найбільше той факт, що їх «без всілякого розслідування на катування брано, кнутовано і мучено» [7, с. 205].

Вкрай негативні як оціночні, а одночасно й емоційні орієнтації викикало серед української еліти т.зв. «слово и дело». Коли якийсь значковий товариш Кузьменко проголосив 1763 р. за собою «слово и дело», старшини цей вчинок оцінили як «ненависне зображення» [7, с. 211].

Катування в ході розслідування розглядалося українською стороною не як засіб з'ясування істини, а як метод фабрикування справи. Так, засуджуючи поведінку канівського воеводи кн. М. Волконського, гетьман І. Самойлович 18 серпня 1675 р. серед звинувачень на адресу воеводи вказував і на такий факт: «... При багатьох людях казав: шкодую, що ка-

нівського полковника не катував; а якби катував, і неволею б повинився ...» [3, с. 161].

У скарзі в листопаді 1767 року на провадження судового розслідування над учасниками «Ніжинської справи» старшини не сприймали наявності у звинуваченні відверто тенденційного й упередженого, за їх уявленнями пункту, що вони в усьому перед його сіятельством генерал-губернатором гр. П. О. Рум'янцовим винуваті. Тим більше, старшини не погоджувалися із засобами, за допомогою яких їх примушували підписатися під документом про визнання своєї вини. Серед них вони не приймали такого: «посадження на хліб і на воду»; «закування в кандали і ведення через місто» як тих, що повинилися, так і тих, що своєї вини не визнали; заборону передач і побачень з рідними; «посадження між злочинців та божевільних людей» [6, с. 267].

Неприйняття російських правових норм та будованих на їх основі методів розслідування знайшли різкий осуд і в «Історії Русів». Її автор надзвичайно різко негативно, використовуючи й засоби релігійно-ідеологічного засудження й неприйняття, зображав методи роботи Таємної канцелярії. Порівнявши її зі «Святою римською інквізицією», автор звертав увагу читачів, насамперед, на те, що «у ній не приймали доказів і оправдань, ні письмових, ні свідкових, ні совісних, себто під присягою, але вивідували й доправлялися в ній власного зізнання у поставлених обвинуваченнях або підходах». Так само неприпустимими для псевдоКониського були й культивовані під гаслом «слово и дело» формальний розгляд справ, доноси на невинних, позбавлення їх можливості для захисту, катування як засіб здобуття доказів: «... не входячи в дослідження стану донощика й обмовленого, причин самого доносу і чи може він бути справедливий ... виконуючи сліпо свою інструкцію, призначають донощика на тортури, і коли він трьома різними прийомами їх витримає і потвердить донос свій, то вже обмовлений є безголосий і його катують і мордують неодмінно» [7, с. 297].

Охарактеризовані політико-правові орієнтації переносилися й на прояви внутрішньополітичного життя. Передусім, у старшин існувала чітка орієнтація на нелегітимність політичних акцій, проведених при опорі на силовий примус. Так, опоненти Я. Сомка небезпідставно та безуспішно використовували тему силового заволодіння тим гетьманською булавою [13, с. 86].

Тему насильницького здобуття влади не вільними голосами, а за допомогою кримської Орди використовували й проти П. Дорошенка. За це йому докоряли в лютому 1666 року на раді в Лисянці, пізніше — П. Суховій та І. Самойлович. Посланець від І. Брюховецького виправдував свого гетьмана перед П. Дорошенком і радою на початку 1668 року тим, що, мовляв, «Брюховецький те учинив неволею, тому що взятий був до Москви зо всією старшиною» [6, с. 481]. Р. Дмитрашко-Райча, шукаючи собі виправдання у справі Д. Многогрішного та намагаючись відмежуватися від його задумів, використовував тему присяги, даної під насильницьким тиском: «І він Дмитрашко ту присягу в присягу не ставить, тому що присягав неволею, під страхом смерті ...» [2, с. 203].

Типологічно подібну думку, але вже екстрапольовану на російського царя, висловлювала й Анастасія Скоропадська. Вона сподівалася, що взяття гетьманської булави І. Скоропадським у свої руки за живого гетьмана І. Мазепи їм «прощено буде», адже це їм довелося зробити «із нужди», за її контекстом, як і за контекстом подій, під тиском царя [2, с. 230].

У зовнішньополітичних відносинах на передньому плані теж перебувала орієнтація щодо нелегітимності примусу. Сформувавшись стосовно представників польської еліти, вона продовжувала здобувати підстави для свого дальшого відтворення. З часу укладення Переяславсько-Московського договору така орієнтація витворювалася, передусім, на ґрунті відносин козацької старшини з представниками російського суспільства.

Орієнтуючись на власну модель суспільно-політичних взаємин, представляючи свої вчинки не інакше як прояви волі царя, московські службовці своєю поведінкою дуже швидко викликали спротив українського боку. Причому він набував свого оформлення саме як орієнтація на недопущення свавілля з боку московитів. Так, Г. Гуляницький 1658 р. московським воеводам заявив: «Будучи під владою Королів польських і великих Князів литовських, за права й вольності свої ми все стояли і з неволі ми звільнились. Так само і вам кривд і грабежу не подаруємо» [14, с. 120–124]. Така орієнтація виступала і складовою відомої формули: «Ви нас не шаблею завоювали», — тобто ми не безправні.

Водночас, визнаючи необхідність підпорядковуватися нездоланній силі (як пояснював 13 лютого 1663 р. П. Тетеря коронному канцлеру), без військової підтримки при вступі військ того чи іншого неприятеля українці не погоджувалися із застосуванням щодо них визнаваного тоді права завоювання [3, с. 168]. Для цього використовувалося посилання на природне право захисту, як це робив, наприклад, І. Виговський, коли у комісії з підготовки Гадяцького договору «оголошував з усім військом, що не добровільно, але з примусу Військо Запорозьке залучене різними утисками до оборони своєї приступило» [14, с. 116].

Тим більше старшини не визнавали легітимності силового тиску з боку тих, хто мав щодо України договірні зобов'язання. Так, Ю. Хмельницький 8 грудня 1660 р. шукав легітимації свого переходу на бік Польщі у тезі, що насильницьки здобута клятва не могла мати сили: «... Не змігши їй противитися, ми приєдналися до неї насильно, не з доброї волі, і дали вимушену клятву» [3, с. 64]. Аналогічну позицію ми прослідковуємо в діях та висловлюваннях П. Дорошенка. Так, посилаючи І. Мазепу на переговори з Яном Собеським про умови можливого підданства, він наказував послу «не ... згадувати і просити від Речі Посполитої таких вольностей, як за Дніпром під Москвою заживають» [15, с. 389]. Першою причиною того гетьман вважав «кривди людські», які чиняться на лівому березі московитами. Другою причиною він вбачав обрання гетьмана «під бердишами і мушкетами», а не «за вольностями і правами». Наступними причинами він називав «забрання дітей в неволю, в аманати»; обмеження гетьманської влади: «володіння гетьманське вирвано з рук тому ж гетьману»; «безчестя Многогрішному, над честь гетьманську

вчинене» [15, с. 392]. Як бачимо, всі наведені причини вказують на неприйняття насильства, насильницького втручання у внутрішньополітичне життя. І хоча щодо Москви з часу повного підпорядкування їй України-Гетьманщини, зважаючи на репресії, подібні заяви з вуст старшин не лунали, їх все-таки можна виявити у славнозвісних літературних творах військових канцеляристів. Наприклад, у «Розмові Великоросії з Малоросією», де С. Дівович від імені України-Гетьманщини заявляє представникам російського суспільства:

«О всех твоих презрениях я [б] не (по)тужила,

Если б правда к тем вела, не нахальна сила» [16, с. 262].

Таким чином, орієнтації політичної еліти України-Гетьманщини щодо звільнення політичного життя від свавілля знайшли своє втілення у конкретних орієнтаціях на забезпечення правопорядку та витворення конституційних норм. Провідними регуляторами суспільно-політичних відносин старшинам були право і суд. Застосування правових норм вони вимагали як щодо власного стану, так і щодо представників підвладних верств, а також представників політичної еліти країни монарха-протектора, що перебували в Україні.

Старшини вимагали недоторканності від арешту, ув'язнення, недопустимості позбавлення майна без судового вироку. Вимагали висувати в суді аргументоване обвинувачення, а вирок виносити як наслідок колективної і безпристрасної роботи суддів; забезпечувати обвинуваченому можливості для виправдання і таким чином гарантувати принцип змагальності сторін. Охарактеризовані правові погляди екстраполювалися на прояви як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного життя і заперечували законність акцій, опертих на силовий примус. Незважаючи на яскраві політико-правові орієнтації, випрацьовані елітою Української козацької держави, з часу силового підпорядкування краю Російській імперії відбувається поступова заміна права російським, що, безумовно, зумовило втрату демократичних тенденцій українського козацького права.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. К. : Політика, 1998. 172 с.
2. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. М. : В. Унив. Тип., 1858. Ч. 1. 339 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1853. Т. 4. 276 с.
4. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. К. : Тип. К. Н. Милевского. Т. 2. 1893. 560 с.
5. Трукевич О. Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку* : матеріали Шостих Всеукр. історичних читань. К.–Черкаси, 1997. Кн. 1. С. 134–146.
6. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К. : Інститут історії України НАН України, 1997. 368 с.

7. *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. К. : Основа, 1996. 317 с.
8. *Матях В.* Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження). *Україна в Центрально-Східній Європі.* Студії з історії XI–XVIII століть. К. : Інститут історії України НАН України, 2000. С. 419–434.
9. *Горобець В., Струкевич О.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. *Український історичний журнал.* 1997. № 1. С. 26–31.
10. *Козут З.* Росія та Україна у XVIII ст.: стан та перспективи дослідження історії політичних відносин. *Другий міжнародний конгрес україністів.* Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Літературознавство. Львів, 1993. С. 124–131.
11. *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини. Уманський полк. *Гілея.* 2010. № 34. С. 5–18.
12. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини. *Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права.* К. : Друк. Укр. акад. наук, 1926. 302 с.
13. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки по історії українського державного будівництва в XVII-ому столітті. Фотодрук з 1-го видання («Дніпросоюз», Київ–Відень, 1920), накладом Видавництва Булава в Нью-Йорку, 1954. 110 с.
14. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. К. : Інститут історії України НАН України, 2001. 533 с.
15. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк : УВАН у США, 1985. 702 с.
16. *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею. *Українська література XVIII ст.* К. : Наукова думка, 1983. С. 380–394.

Надійшла до редакції 12.12.2019

Nadiia STENGACH

Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

The Role of Law in the Social and Political Life of the Ukrainian Cossack State (Second Half of the 17th–18th centuries)

Among the regulatory and communicative mechanisms of power establishment in the Ukrainian Cossack state is the leading propensity for legal solution of social and political issues — both in the environment of the elite and between the elite and subordinate strata.

In the context of court proceedings, it is necessary to highlight the tendency to ensure adversarial process between the plaintiff and the defendant, to create the respondent's conditions for defense, to direct the court's work not only to punish, but also to restore justice, to judge impartially and collectively. All this meant rejection of Russian legal norms, which legitimized the «right of the strong».

The focus on the impassive legal process was extrapolated to manifestations of both domestic and foreign policy. First of all, this was reflected in the rejection of political actions based on military pressure and coercion, which were recognized as illegitimate ones.

In the domestic political aspect, there was the emphasized trend towards constitutional methods of regulating public life. In particular, state institutions purposefully

created legal norms in those spheres of public activity where tradition was no longer able to regulate them.

In the political and cultural life of the Cossacks' elite, we also see a clearly defined tendency to regulate legally relations between the participants of the political process. The views formed within such limits denied arbitrariness as a method of solving social and legal problems. However, it should be noted that within the framework of judicial and legal practice of the time, such notions were practically not implemented.

The institutional mechanisms of state decision making evolved from the General Council to the Council of General Officer Staff, and then to the representative institution of Ukrainian society — the Sejm. In the evolution of mechanisms for administrative positions, there is a clear tendency to oust the election process and replace it with kinship and clientela relations within the Cossacks' elite. Nevertheless, the electorate tendencies in the Cossack class remained at the lowest levels of the administrative hierarchy until the decay of the Ukrainian Cossack state. This was due to the fact that the political elite of Hetmanshchyna resisted Russian attempts to interfere with the filling of state posts in Left Bank Ukraine, as well as due to the confrontation of officer groups for dominance over local governments.

With the acceptance of ideas of the nobles' republic by the General Officer Staff, we observe a new strengthening of the electorate institution.

Asserting power among representatives of their own social class, the Cossacks' elite tended to maintain a balance between encouragement and punishment. As for the subordinate classes, the propensity to use punishment and coercion was much more pronounced.

There was, however, a marked tendency towards the legislative regulation of the force use. At the political and cultural level, arbitrariness had never been recognized as the lawful actions. Besides, it was not necessary for the Cossacks' elite to resort to violence to persuade; the pressure of public opinion often was enough.

Keywords: *Ukrainian Cossack State, General Council, General Officer Staff, Cossacks' elite, Cossacks' law, electivity, democracy, adversarial process.*